

Dér Katalin (1949) az ELTE BTK Latin Tanszékének docense. Érdeklődési-kutatási területe: hermeneutika, biblikum, korai skolasztikus teológia.

Legutóbbi írása az *ÓKOR*-ban: *Strukturalizmus és antik irodalom. Lucretius: Himnusz Venushoz* (2004/4).

„Dagadt has – derűs szív”

(A *fogyók* 771)

Lakomák és nagyevők Plautus színpadán

Dér Katalin

Plautus húsz komédiája közül hat, *A számárvásár*, *A két Bacchis*, *Casina*, *A perzsa*, *A Pseudolus* és *A Stichus* végződik lakomával, cselekményközi lakomajelenet pedig szinte minden vígjátékában színre kerül, vagy alkalmasint a színpad mögött zajlik. *Parasitus*-figura nyolc fennmaradt darabban lép fel, és a csak címről ismert művek közül még legalább háromban (*Az életunt parazita*, *A parazita mint orvos*, *Colax*), nem szólva a szakácsokról. A *parasitus*ok sokat vannak színpadon, szövegeik terjedelmesek, különösen ahhoz képest, hogy a cselekményben többnyire epizód szerepet töltenek be. A *Stichus* szöveggönyvének például mintegy 25 százaléka Gelasimus parazita szerepe, jóllehet csak a középső részben van színen; Plautus leghosszabb, 35–40 soros monológjai szintén élősdiak szájából hangzanak el. A mulatságokon alkalmazott szórakoztató asztaltárs személye a hellénisztikus kori görög városi élethez kötődik, és Plautus nagyevőinek közvetlen irodalmi előzménye is a római szerző idejében, a 3–2. század fordulóján körül *modernnek* számító újkomédiában keresendő. A lakoma motívuma viszont a színjáték ősi kultikus, rituális gyökereire nyúlik vissza, és az ókomédiában, Arisztophanésznál épp úgy otthonos, mint a szicíliai színjátszásban. Plautusnál újra ez az archaikus, népi és karneváli aspektus elevedenik meg, amennyiben az *ünnep*, az ünnepi *komédia* és a komédiabeli *lakoma* mint egyformán létnövelő, életmegújító aktusok – a legszorosabban összetartoznak. Az ünnepen az ember nemcsak a hétköznapiak rendjéből, köztéttségeiből, korlátaiból lép át a szabadság birodalmába, de egyszersmind a szűkösségből is egy új aranykor bőségével teljes világába; a komédia ennek az ünnepi más-létnek a kerete, színtere, közege. A komédia lényegének leg-tökéletesebb esszenciája pedig a zárólakoma, melyre gyakran a nézők is meghívást kapnak, vagy felszólítást, hogy a színpadon megkezdett mulatságot otthon folytassák tovább. Lakomák, szakácsok, paraziták tehát Arisztophanésznál, a szicíliai szerzők egymást követő nemzedékeinél, Epikharmosznál, Eupolisznál, Alexisznál, a középkomédiában és Plautus mintáinál, az újkomédiákban is színre kerültek, például Menandrosz *Kolax*, *Sziküóniosz*, *Düszkolosz* című műveiben. A kutatók egybehangzó véleménye szerint Plautus e készen talált motívumokat alaposan átírta, egyfajta népi, karneváli ünnep-szemlélet jegyében bővítve ki – olykor igen erőteljesen – mind a *parasitus*-szerepeket, mind a lakomajeleneteket. A mulatságra egy szerencsés fordulat, a happy end vagy más ünneplésre méltó esemény, esküvő (*A bögre*), születésnap (*Pseudolus*) ad alkalmat; lakomát ülnek, ha valaki hosszú távollét után váratlanul hazatér (*Stichus*), a rabszolga lakomával ünnepli csele diadalát (*Pseudolus*), a szerelmes ifjú kedvese megszabadítását a kerítő vagy a katona fogságából (*A két Bacchis*); a szeretővel való találkozás színtere mindig a lakoma (*Az ikrek*), ám a Hatalom eltávoztása már önmagában is jó alkalom erre (*Mostellaria*); sőt, *A perzsában* az egész játék, a csel a *parasitus* étvágyára épül.

A komédiákat hivatalos állami ünnepeken adták elő, de a 3–2. században már vajmi kevés *tematikus* közül volt ezek konkrét vallási és politikai tartal-

mához. Csak hogy a komédia végkimenetelét és lényegét tekintve úgyszintén ünnep, méghozzá változásünnep, az említett szerencsés fordulatok ünneplése. Így az ünnep a játék *alkalma* (a tényleges állami ünnep) és *tárgya* egyben (a fikciós színpadi ünnep), a vígjáték zárólakomája tehát *ünnep az ünnepben*. A *ludus* szó kettős értelme (játék, illetve ünnep) nyilvánvaló, és ez különleges szemantikai játék-lehetőségeket rejt a komédiaköltő számára, mivel további kettősségek következnek belőle. Mindenek előtt az, hogy amennyiben az ünnep az egyén közösséghez tartozásának, magának a közösségnek mint alapvetően *szellemi* értékhorozó valóságnak a növelése, megújítása, úgy az étkezés, az ünnepi lakoma viszont – a valóságos és a játékbeli lakoma egyaránt – e növekedés *anyagi, földi, testi* aspektusát emeli ki, amit Plautus erőteljesen, sokszor drasztikus nyelvi eszközökkel hangsúlyoz. A parazita esetében a kettősség egy személyen belül, ezért különösen markánsan jelentkezik. A nagyevő *materiális* világ- és életszemlélete, hasközpontú észjárása mellett egyben a *szellem* embere, sőt, annyiban lehet nagyevő, amennyiben gazdáit megelégedésére látja el szellemi – szórakoztatói, tréfamesteri – tisztét: az étel bőségéért szavak bőségével fizet. Ez indokolja, hogy csekély dramaturgiai jelentősége dacára olyan sok szövege van a darabokban. Léte kettős meghatározottságának emblémája a *nyelv*, a maga szintén kettős, *testi* és *szellemi*, ízlelő és beszélő szerepében. A nyelv a nagyevő birtokában egyszerre munkaeszköz és a fogyasztás eszköze.

Így lesz a parazita a *költő* modelljévé.

Híszén asztal és költészet – összetartoznak. Cato, Horatius, Cicero, Varro beszámolója szerint a hajdani *carmen convivale* szóbeli költészete ugyancsak lakomai költészet volt, s az asztalnál a lyd fuvola hangjaira szintén alkalmi költők (*pueri modesti*) szórakoztatták a lakomázókat, igaz, nem tréfákkal, de hősénekekkel. A *Stichus*ban Gelasimus (Nevettető) arról beszél, hogy a nyomor „minden *művészetre*” megtanítja (*paupertas ... omnis artis perdocet*; 177 sk.): kinek ne jutna eszébe Horatius halhatatlan önvallomása: „a merész nyomorúság versfaragásra / kényszerített” (*paupertas impulit audax / ut versus facerem*: *Epist.* II 2,51 sk.)? Az éhező Gelasimus nemcsak tréfás *beszédeit* (221–234) és *nyelvét* kínálja eladásra (258 sk.), hanem *önmagát* (171 sk.; 208b), mi több, a *köpenyét* (*pallium*; 258). Miért épp a köpenyét? Sokan úgy vélik, a *költő* saját magára céloz itt, legalábbis saját költői műfajára, a *palliatára*, a köpenyes vígjátékra. A parazita tehát – költő; de úgy tűnik, szerzőnk szemében a fordítottja sem abszurd: a költő – parazita. E meghatározást a római irodalom első nemzedékeihez tartozók, a 3–2. századi költők aligha találták volna túlzónak; a költőt patrónusa (és/vagy az állam) tartja el, ő is szavai, nyelve eladásából él, és, főként ha komédia-szerző, áruja sem más, mint az élősdí portékája. Hasonló a társadalmi helyzetük is: a költő *cliens*, ténylegesen-jogilag, de jelképes értelemben is; beszélő nyelve étkező nyelvének szolgája. Érvényes ez, *mutatis mutandis*, a későbbiek többségére is.

A darab Athénben játszódik. Itt él két nővér, akik három éve távol lévő férjeiket várják vissza. A férjek szintén testvérek; üzleti, kereskedelmi úton vannak, miután eltékozták a családi vagyont. Az apa, Antipho új házasságra igyekszik rávenni leányait, de ők ellenállnak. Panegyris hajlana a kompromisszumra, elismerve Antipho részizgazságát, ám húga, Pamphila hajthatatlan. Szerinte a házastársi hűség abszolút érvénnyel kötelez, nem ment fel alóla sem egy külső hatalom, az apa ellentétes parancsa, sem a házastárs esetleges méltatlanná válása. Pamphila a legmagasabbrendű, feltétel nélküli ragaszkodást hirdeti, mely egyedül a szerető alanyból forrászik, nem függ a szeretet tárgyának érdemétől vagy érdemtelenségétől: „*S ha talán uraink nem bánnának / mindenben velünk, ahogy illik, aképp, / minékünk még akkor is kell tenniünk, / nem kevésbé, hitvesi feladatunk.*” (43–46) Két kötelesség (*officium*), a hitvesi hűség és a leányi engedelmesség konfliktusa ez, a lelkiismeret belső szava áll szemben a külső, apai hatalom parancsával – igazi menandroszi alaphelyzet. Sőt, a kutatók egyenesen az *Antigoné* vígjátékbéli megfelelőjeként értelmezik, a két női jellemet a tragédia testvérpárjával vetik össze, Pamphilát Antigonéval, Panegyrist Iszménével, Antiphót, a pragmatikus, érdekszempontra hivatkozó, erőszakos, hatalmi helyzetét, *patria potestas*át fennen hangoztató atyát pedig Kreóonnal. Ám a probléma, az ellentétes kötelességek konfliktusa, alighogy felmerül, azonnal ki is múlik a játék mindössze 154 soros első részében (I. felvonás) – megoldatlanul. Dramaturgiailag megalapozott, következetes megoldására nincs is szükség, mert hazatér a két férj, persze mesésen meggazdagodva, és velük Stichus, a címszereplő rabszolga. Innentől megérkezésük komikusan körülményes hírül adása és a hazatérés körüli sok huzavona következik a darab középső, leghosszabb részében (II–IV. felvonás, 156–640).

Az após készségesen békét köt vejeivel, azon az alapon, hogy „*kiki amilyen szerencsés, úgy szerez barátokat. / Ha ő maga szilárdan áll, szilárd barátja sok vagyon, / ha helyzete ingatag, a barátok is. Mi szerzi őket? A vagyon.*” (520–522) A középső rész vezértémája a hazatérést megünneplő lakoma szervezése, melyből egyedül a parazita marad ki, bár minden érdekeltnél bekéredzkezik, a férjeknél, az egyik feleségnél, az apánál. Mindhiába. A harmadik részt a lakoma tölti ki. A szabadok ünnepe a színpalak mögé szorul, a színen a szolgálaké látható, és a magasröptű morális téma helyét féktelen mulatozás, zene, tánc, evés, ivás, szerelem – méghozzá rabszolgaszerelem – veszi át (V. felvonás, 641–775).

A darab bemutatásakor, Kr. e. 200. körül a II. pun háború vége (201) utáni Rómába sok férfi tért vissza családjához a hosszú harcok távolléte után. A hazatérés, sőt, az életet alapjaiban megváltoztató diadalmas hazatérés és a család-újraegyesítés témája igen időszerű lehetett tehát. Valószínűleg ez indokolja a mű rendhagyó vonásait, példá-

ul magát a szereposztást. Fiatal házaspárok felléptetése atipikus jelenség az újkomédiában és Plautusnál különösen. A szerelmeseik rendszerint nőtlenek és hajadonok, a cél éppen összeházasításuk, vagy – gyakrabban – ideiglenes kapcsolatuk biztosítása. Azt azonban, hogy ténylegesen miként állott elő ez a szokatlan színjáték, mennyi része van benne a római költő átalakító tevékenységének, máig vitatják a filológusok. Nem tudjuk. Tudjuk viszont, hogy az eredeti menandroszi minta a *Testvérek (Adelphoi)* címet viselte, azaz fő témája a szabadok, a férjek hazatérése volt, s az új *Stichus* cím Plautus leleménye, aki eszerint szándékosan tette át a hangsúlyt a rabszolgákra és mulatságukra: a szolgálga, Stichus ('rendező') a lakoma *sztratégosza (stratege noster: 705)*, parancsnoka, hadvezére. A többi alantas személy is a palliata szabad szereplőtípusainak jegyeit viseli. A parazita Gelasimus költő-vonásairól már esett szó; Pinacium, a diadalittas hírnök a hetvenkedő katona „képmása”, nevéhez illően (*pinakion*), a szolgálólány meg a hűséges – két szeretőjéhez *egyformán* hűséges – feleségeké. Mindeme furcsaságoknál lényegesebb, hogy a *Stichus*ban nincs arisztotelészi értelemben vett *cselekmény*, nincs szabályos *lezárás*, és nem skatulyázható be egyetlen *szűzsétípusba* sem.

Plautus ezúttal nem egy cselekményt, hanem egy *élethelyzetet* vitt színre a „várakozás – megérkezés – ünnepelés” hármas sémájában, komikus formában, mégis mélyértelműen. Következésképp a játékot az *idő* uralja. Ha minden színpadi játék az idő játéka, játék az idővel, akkor a *Stichus* különösen is az. Két időtartam, a várakozás reális ideje (első rész) és a lakoma másféle, nem kevésbé valóságos ideje, az ünnepidő (harmadik rész) fogja közre azt a történetet, mely viszont lényegileg időn-kívüli, transzcendentális természetű: a megérkezés „pillanatát”. A várakozás ideje nemcsak hosszú – három év –, kettős próbatétel is nehezíti: az egyik az apa zsarolása, a másik pedig, mivel a férjek nem adnak hírt magukról, a teljes elszakítotttság, a kapcsolat hiánya, az a totális üresség, melyben a férfiak távolléte már-már nemlétnék tűnik fel. Az apa újraházasodási parancsának reális alapja éppen az – egzisztenciális, megélhetési gondoktól is napról napra terhebb – időmúlás. Ezzel áll szemben a mulatság szintén időbeli eseménye, az ünnep ideje, a lakoma mint a közös étkezés által megvalósuló szimbolikus és valóságos kommunió, a lelki és, az „egy kenyér – egy test” eszme jegyében, fizikai újra-egyesülés. Változásünnep ez, a résztvevők új korszakba való átlépésének ünnepe. A hazatérés: életrendezés, a viszonyok újrendezése; az ünnep a múlt eltemetése, nemcsak a távollét múltjáié, de a vándorút előtti tékozló életmód múltjáié is. Hogy Gelasimust kizárják a lakomáról, az nem a szokásos komikus toposzok egyike: mélyebb oka az, hogy az eltemetni, elfeledni kívánt múlt élő mementóját látják benne. Az a kijelentés, hogy „*míg a mi élődink voltál, elvertük a vagyonunk*” (630), jelképes értelmű, hiszen Gelasimus falánksága aligha tekinthető az egykori elszegényedés reális okának. Bár a hazatérés, mint minden megérkezés, maximálisan spirituális, nem időbeli dolog – mégis ez tölti ki a

játékidő középső, leghosszabb részét, olyképpen, hogy időbeli eseményekké felbontva látjuk az állapotváltás lelki eseményét. A vők és apóruk kibékülése, az utóbbi követelőzése, Gelasimus többszöri tolkodása stb.: Plautus hozsadalmas jelenetek sorában állítja színpadra az akadályokat, amelyeket a férjeknek el kell hárítaniuk valódi megérkezésükig, addig, amíg a vándorút után még ezt a legvégső, „a kikötőtől” „a házig” vezető párszáz méteres utat is megteszik. Nemcsak cselekménye, igazi *lezárása* sincs a darabnak, nem is lehet. A lakoma kellős közepén a nézők, sokan maguk is frissen hazatértek, a vigalom folytatására szólíttatnak fel (775), a színpadi ünnep a maga természetes módján folyik át a valóságosba. Végül – ezek után nem meglepő – a *Stichus* nem sorolható be sem a bohózatok, sem a csel-, sem a jellem-, sem a hasonmás-komédiák közé, sem bármely más komikus *szűzsétípusba*, de mindből vannak benne morzsák. Önmagához, az ünnepi lakomához méltó vegyestál, *satura lanx*.

A darab stabil dramaturgia, szabályos cselekményvezetés, egyértelmű lezárás helyett egy *utat* jár be, akárcsak hősei, a *drámafejlődés történeti útját* – visszafelé. Az erkölcsi kérdéseket boncolgató realista polgárdramától a komédia maga is hazaérkezik, vissza a színjáték ősi honába, a ferge-teges, elementáris *farce*-hoz. A *farce* szó ezúttal nemcsak poétikai értelmében, de eredeti 'töltelék', 'töltekezés', 'teltség' jelentésében is (*farcimen*) helyénvaló, mert épp az evés-ivás, a töltekezés, a lakoma az a reális és szimbolikus tér, ahol a komoly hangvételű első rész fel- és megoldódik. A „realista polgárdrama-rész” és a „népies *farce*-rész” persze, mint a kutatás tartja, ellentétes, de úgy, hogy (sőt, épp azért, mert) sok szálon össze is függ, felelget egymásnak. Tény, hogy a házastársi hűség drámáját a komédia végén úgy mond a szexuális szabadosság éltetése váltja fel. Ám a lakoma-részben Stephanium, a rabszolgány két kedvese iránti szerelméről kiderül, hogy szintén egyfajta hűség, „akárcsak” a szabad nőké, úrnőié. A darab elején *patria potestas*-ával kérkedő atya pedig a végén maga is vérbeli parazita-impertinenciával kunyerál vejeitől nemcsak szép rabszolgánokat, hanem, élelmezésükre, ételt is. Sőt, hogy a hasonlóság teljes legyen, ő is a szó, a költészet fegyverét veti be, példabeszédet mond: „*Volt egyszer egy vén, mint én magam...*” (539 skk.). Úrnő és szolgálólány, atya és parazita hasonlása, *coincidentia oppositorum*, az ellentéteknek ez a vidor egybeesése – az ünnep lényege.

Még inkább így áll a helyzet az erkölcsi értékekkel. A darab kezdetén felsorakozik a polgári, méghozzá római polgári erények teljes arzenálja. Az első jelenetben a nővérek megvitatják, mit diktál mostani helyzetükben a *hűség (fides)* és a *kötelesség*. E szó, az *officium* a mindössze 57 soros jelenetben hatszor hangzik el különféle családi státuszokkal kapcsolatban (feleség, apa, férj; 7a, 14, 34, 40, 42, 46), a *pietas* és a *decus* lefordíthatatlan komplementer fogalmai-ban konkretizálva. Számos más érték is előkerül, a derekasság (*probitas*) és annak hiánya, a méltányosság és jogtalanság (*aequitas/iniuria*), az érdem és érdemtelenység

(*meritum/immerito*), jóság (*benignitas*), józan értelem (*sapientia*), megbánás vagy szégyen (*paenitentia*), hatalom és atyai parancs (*patria potestas, imperium*), némelyik többször – olyan tömegben (az 57 sorban 26-szor), hogy ez az absztrakt, tisztán fogalmi síkon mozgó etikai diszkurzus a jelenet teljes egészét uralja és elborítja. A *pietas* (8b) szakrálisan megalapozott erénye előírja, hogy embertársunkkal *annak* polgári, családi és állami státusza szerint, ezen állapotok iránti tisztelettel (*honor*) viselkedjünk.

Csakhogy Pamphila és Panegyris helyzetében a férj-, s egyidejűleg az atya-státusz iránti *pietas* és *honor* parancsának eleget tenni képtelenség. Szintén lehetetlen megfelelniük a *decus* normájának (*decet*; 28, 46), amely viszont a *maguk* saját státuszához illő magatartást kívánja. Amit feleség-státuszuk követel (hűség), kizáró ellentéte annak, amit leányi helyzetük diktálna (válás). Mit mondjunk hát? Konzekvens megoldás nincs, ellenben a darab végén, a rabszolgák lakomáján ismét előkerülnek, persze kevésbé absztrakt fogalmi nyelven, ezek az erények – mint a mulatság viselkedési szabályai.

Most a hordó derekas kezelése, a helyes ivásrend „jog és méltányosság szerinti” rögzítése a legfőbb kötelesség. Törvény mondja ki: „ötöt igyál, vagy hármat; négyet sohasem”. Megállapítatik, hogy „jó ez a törvény”, és „engedelmeskednünk kell annak, aki helyeset kíván” (*bonum ius dicis; aequum postulas; optimum atque aequissimum oras*: 726. sk.). Szintén kötelesség a fogások méltányos elosztása, a közös szerető illő ülő-fekvőhelyének kijelölése; a rabszolganő *pietasa* (kedvesei iránt) és *decusa* (önmagához illőn) abban áll, hogy étellel, itallal, táncsal keresse két szeretője kedvét (679, 681. sk.): a háromszoros *curare* az elején még (96) éppenséggel az *apa* „kedvének keresését” jelentette. Az első felvonás polgárnői erénykatalógusára a lakomán Stephanium rabszolgánál szavai rímelnék. „Milyen a női természet?”, kérdi polgárnő és rabnő (116: *mulier ingenio bono*, 744: *ingenium muliebre*). Nos – így a feleségek –, a derék asszony „mikor a városon / átmegy, mindenkit elnémítson, ne ócsárolhassák jogosan”; és: „van a rosszra jó alkalma, magát mégis fékezi”; „gondosan / óvakodjék attól naponta, amit másnap meg kéne bánnia”; azután meg „a balsorsban a bajokat

nyugodt szívvel viseli” (113 skk.). Csupa negatívum, a nem-cselekvés művészete, a túrés tudománya, ez a polgárnői erkölcsstan. A rabszolganő sommás szentenciája viszont ennyi: „A nő természete / ilyen: ha jól mosdott, kicsípte magát, elkészült, mégse kész” (744).

A zárólakoma ilyen értelemben kétségtelenül a szabadok értékrendjének paródiája – ám véleményünk szerint egyáltalán nem tagadása, elutasítása, még csak nem is a kritikája. A *fogyokban* a gazdag Hegio és a parazita Er-

Lakomajelenet részlete egy pompeii falfestményen,
Kr. u. 1. század (Nápoly, Museo Nazionale)

gasilus egymás vállán siratják ugyanazt a ifjút; az előbbi fiát, az utóbbi kenyéradó asztaltársát gyászolja benne. Elvesztése mindkettőjüknek egyformán fáj; az úr, saját keserve mellett, őszintén szánja az elősdit – amint az is szánja őt –, esze ágában sincs, hogy mérlelje, melyikük vesztesége „súlyosabb”, vagy hogy szülői fájdalommal profanizálását lássa a parazita sirámában. És viszont: a *Stichus*ban sem lehet semmiféle elutasítást kiolvasni a szolgák szavaiból, egyáltalán nem ejtenek szót gazdáikról. Mulatnak. Ők is kemény három évig voltak távol, mint uraik, Stephanium

épp olyan nehezen várhatta őket vissza, mint úrnői. A lakoma nem a szabadok erkölcsi dilemmájának kifigurázása, inkább a *nyelvezeté*, amelyen beszélnek róla, amelyen az ilyesmiről beszélni szokás. A paródia e beszédformák egyoldalúságának, korlátozottságának paródiája. Ez a *triumphi* vagy a temetési játékoknál, sőt, vígjátékoknál és sok más esetben teljesen világos: a csúfolódás, a komikus hang nem a katonai győzelem, a diadalmenet nagyszerűségét, nem a halál tragikumát vitatja el – amint az eposzparódia sem a trójai háború jelentőségét kicsinyíti, a középkori Biblia-, ima- és misetravesztia sem a vallásos érzületet *tagadja meg*, hanem az epikus, tragikus, lírai, vallásos beszéd korlátozottságát és a beszéd mögött álló valóság többértelmű, ellentmondásos, kifürkészhetetlen voltát *állítja*. Mindenesetre a kortársak hajlottak rá, hogy így fogják fel a dolgot, nem profanizálásként, szentségtörésként. Sőt, úgy tűnik, az ókorban és a középkorban nem is létezett olyan igazán jelentős irodalmi, bölcséleti, vallási jelenség, amely ne termelte volna ki önnön travesztiját. A *Stichus* különlegessége abban áll, hogy a komoly tárgy és annak másik, komikus oldala ezúttal megfér egyazon irodalmi egységen belül,

nem válik külön művekre, ahogy az eposzok és eposzparódiák, a tragikus trilogia és a kapcsolódó szatírtjáték stb. esetében. Komoly és vidám beszéd egyazon műben, ugyanarról a valóságról: amikor az utóbbi más közegbe helyezi át az előbbi értékrendjét, akkor relativizálja bár, de nem érvényteleníti azt. A paródia elsőrendű tárgya, Bahtyinnal szólva, *maga a nyelv, nyelv és valóság diszkrpanciája*.

LAKOMA ÉS NYELV

Plautus parazitáinak némelyike (kötelező előevő, szórakoztató és talpnyaló tiszte mellett) *Szolgálattelvő*, piacra fut, uzsoráshoz szalad, szerződést ír (*A foglyok*, *Curculio*, *A számárvásár*), a másik *Rezonőr*, *Hírnök* (*A foglyok*), a harmadik a *Sors Keze* (*A számárvásár*), vagy egyszerűen az, akinek a magas tudomány a *Komikus Ellenpont* zengzetes nevet adta (*Az ikrek*, *A foglyok*). Sokfélék tehát, de még fontosabbak közös jegyeik.

Azzal, hogy a *parasitus* minden színpadi történést has-szempontról értelmez, minden komoly témát testi, anyagi, evés-szintre szállít le, a népi ünnepfelfogás, s egyben a népi színtársulat lényegét testesíti meg. (*A perzsa Satúriója* hasa érdekében még leányát is hajlandó ideiglenesen áruba bocsátani – igaz, csak miután megnyugtatták, hogy az ügylet nem veszélyes, csupán a szolgálak cselének része.) Léttére, a lakoma olyan élethelyzet, ahol *az evés, a szó és a nevetés* hármasa – mindaz, amit a nagyevő képvisel – együtt, elválaszthatatlanul áll az egyetlen közös cél, a létnövelés, újjászületés, megújulás szolgálatában. A *nevetető* szó és a *dicsérő* szó, tehát a *parasitus* szórakoztató, illetve hízelgő tiszte eredendően nem két külön dolog, hanem egy és ugyanaz. A dicséret mint jót-mondás meg a nevetés – az étel anyagával párosulva – együtt, egyformán növelik és újítják meg az embert: *minden* embert. Mert *a hetvenkedő katona*, aki épp oly kevésbé képes létezni *parasitusa* reggelenkénti dicsérete nélkül, mint kenyér nélkül, csupán szélső esete e lélektani törvénynek. S mivel étel és szó *ősi* összetartozását, újjászülőt, létnövelésben megnyilvánuló közösségét a komédiában a *parasitus* hordozza, feltétlenül van valamiféle eszmei alapja annak, hogy szinte mindegyikük hosszú monológot szentel *eredetének*, mestersége *ősi* dicsőségének, *családfájának*. Ebben nem pusztán a római őskultusz paródiáját látjuk: a nagyevő élettörténete üresség és teltség, éhség és jóllakás, halál és újjászületés ciklikus-örök körforgása. Gelasimusnak, az *evés* emberének *Éhség* istennő volt a szülőanyja, s most e *férfit* maga *viselő*s tulajdon anyjával (155. skk.): az abszurd monológ az életnek erről az örök *szülő és születő*, önszaporító burjánzásáról szól, de emellett arról is, hogy a szó, a dicsérő és nevetető szó *ősi* létnövelő hatalma már a múlté – a parazita mestersége, művészete, költészete időszerűtlenné lett, üres mulattatássá süllyedt. Ezért ellentmondásos figura ő, tréfamester, mégis szomorú, az evés bajnoka, mégis éheznek. Sem a szabadok, sem a szolgálak közé nem tartozik, magányos, meg nem értett, kigúnyolt, melankolikus alak, ideje nagy részében egyedül, elhagyatva ácsorog a színpadon, szövegeinek többsége monológ, leginkább önmegszólító beszéd (a *Stichus*ban, Plautus egyik legrövidebb darabjában Gelasimusnak *öt* nagymonológja van). Rendszeresen kizárják a lakomáról, és ennek oka lényegében mindig ugyanaz. A *parasitus*, nem értvén ezt az új világot, ahol „*a dúsak maguk mulattatják magukat*”, mindig a vesztes oldalra áll, rosszul választ pártfogót: Peniculus azt az ikertestvért, aki maga sem juthat lakomához (*Az ikrek*), *A számárvásár* élődíje a kéjnő kegyeiért folytatott harc kárvallottját; józanná lett, megkomolyodott patrónusai szemében Gelasimus sem több, mint a múltbeli tékozlások tanúja, élő anakronizmus, akinek sorsa az *éhhál* – vagy a kötél (639 sk.).

GELASIMUS parasitus

Gyanítom erősen, hogy az Éhség volt anyám,
mert születésem óta nem laktam jól soha. [...]
Tíz hónapig viselt hasában engem ő,
hasamban őt én több, mint tíz esztendeje.
Én csöppnyi gyermek voltam, mikor ő viselt,
kivel sok fáradsága nem volt, úgy hiszem;
hasamban én nem csöpp éhséget hordozok,
de, Herculesre, súlyosat, hatalmasat.
Hallottam, hogy azt mondogatják: az elefánt
tíz kerek évig szokta viselni magzatát.
Az én éhségem ebből a fajtából való,
mivel hasamban oly sok éven át tanyáz.
Most az, kinek mulattató kell, megvehet,
egész holmimmal együtt eladó vagyok,
ürességemhez töltelékert keresek.
Gelasimusnak nevezett el az apám,
mert mulatságos voltam kiskoromban is.
De a szegénység is rám adta e nevet,
mert abból élek, hogy mindenki rajtam nevet:
az ínség minden művészetre megtanít.

Plautus: *Stichus* 155 skk.

GELASIMUS parasitus

Hát elmentek. Most azután mit tanácsolsz, Gelasimus?
Én? Te. Néked? Nékem. Látod, mily nehéz a megélhetés?
Látod, hogy a régi jószág a népekből kiveszett?
Nincs több tréfamester, a dúsak maguk mulattatják maguk.
De, Polluxra, holnap engem életben már senkise lát:
hazamegyek és nyakamra jókora kötelek vetek;
rám aztán ne mondja senki, hogy éhen pusztultam el!

Plautus: *Stichus* 632–640.

SAKÁCS

[...]
De én bizony nem úgy főzök, mint más szakács,
aki főtt gazokat tesz lábósába, és aki
ökörnek véli a vendéget: fűvet ad neki.
Minden gatz másik gazzal fűszerez; vegyít
ánizst, koriandert, fokhagymát, gyökeret, paréjt,
sós kát, spenótot, káposztát, céklát, köményt,
s ha kész, egy jó pohár ecetet lötyint reá;
tetejébe még mustármagot is tör lelkesen:
úgy csípi, hogy kifolyatja szemét, míg megtöri.
Ezek? Ha ebédet főznek, fűszerek helyett
boszorkányfűvel ízesítik főztjüket,
amely kimarja mind a vendégek belét;
ezért rövid errefelől az emberek élete,
mert olyan zöldséggel tömik hasukat tele,
hogy nemcsak enni, kimondani is borzadály,
az állatnak sem kell az a koszt, mit e nép zabál.

BALLIO

Te tán mennybéli fűszerekkel dolgozol,
 hogy a többi így leszölod?

SAKÁCS

Bízást mondhatod,

hogy kétszáz évet is megélnék, meg bizony,
 kik főzöm eszik, amit nekik feltálok.
 Ha én az üstbe kígyószízfűvet teszek,
 sövényzsalakot, turbolyát, csucsorfűvet,
 azok maguktól tüstént forni kezdenek.
 Ezek lakatják jól Neptunus barmait;
 a földieket meg vérontópimpógyökér,
 katókafű, s a búzaszat.

BALLIO

Hogy Iuppiter,
 s az összes istenek pusztítanának el
 téged, füveid, meg a sok mesédet is veled!

SAKÁCS

Mikor felforttak az üstök, mindet felnyitom,
 az illat erre láblengetve az égbe száll.

BALLIO

Az illat!? Láblengetve!?

SAKÁCS

Nyelvem megbotolt:

hát karlengetve – így akartam mondani.
 Jupiter naponta falja ezt az illatot.

BALLIO

Ha sehalse főzöl, mit fal akkor Juppiter?

SAKÁCS

Hát éhgyomorra tér az ágyba.

BALLIO

Affenét!

[...]

SAKÁCS

Légy már vidám!

BALLIO

Nem mondanád meg, hogy legyek
 vidám, ha téged kell házamba ereszlelek?

SAKÁCS

Mert húslevesemmel azt teszem ma még veled,
 amit Medea, mikor megfőzte Peliast:
 varázsitalal és mákonyal tette őt

A parazita túlméretezettsége, sőt mértéktelensége persze nem áll meg a hasnál, áthatja egész személyiségét. Érzelmében, beszédében, tetteiben épp úgy nem ismer mértéket, mint az evésben, öröme és bánata, ragaszkodása és gyűlölete, hízelgése és bosszúszomja egyformán végletes. Gyakorlatilag egyetlen dramaturgiai funkciója az, hogy szörnyű bosszút áll azokon, akik kizárták a lakomáról: a mulatságba rontva ő leplezi le a kikapós férjet vagy a kéjsóvár öreget a házsártos feleség előtt (*Az ikrek, A számárvásár*).

A parazita hasközpontú világszemlélete és szélsőséges természete együttesen vezet a *nyelv* átfarmálásához. Ebből persze a többi szereplő is kiveszi a részét, főleg a rabszolgák és más alantasok: lévén az ünnep (*ludi*), benne a színjátékkal (*ludus*) a hétköznapoktól különböző más-lét, világ-egész, mi sem természetesebb, mint hogy saját rendje, törvényei mellett saját nyelve is van: az *ünnepnyelv*. Tény, hogy a plautusi ünnepnyelv rengeteg köznyelvi, népies, szleng, görög és parodisztikus elemet tartalmaz. Mégsem így írható le legalkalmasabban, hanem *metanyelvként*, egy valóságos új – latin alapú – idiómaként, mely magán hordozza szülője, az ünnep két legfőbb magatartásjegyét. Az egyik a *máslét*, az átöltözés, a jelmezviselet, idegen stílusruhák felöltése, a másik a *szabadság*, a köznyelv szabály-korlátainak levetése. Az előbbi jól ismert. Plautus a hivatalos politikai, jogi, katonai, vallási nyelv, a szaknyelvek, a magas irodalmi műfajok (eposz, tragédia) kifejezéseit adja alakjai szájára komikus helyzetekben, szövegekörnyezetben. „*Fülednek tágas termét tárd ki, Pseudolus, / hogy szózatom bevonuljon óhajom szerint*”, „*jogsegélyt nyújtok a sonkáknak, akiket a spájzban ítélet nélkül lógattak fel*”: az efféle sorok (nem okvetlenül paródiák) durva többnyelvűsége, a jelentésszintek játéka – az értékeknek pontosan az a relativizálása, ami az ünnep szíve és lényege. Ami a köznyelv korlátainak átlépését, szabályainak felfüggesztését, vagy inkább érvényességi körükön túli kiterjesztését illeti, az így létrejött képződmények épp azáltal komikus hatásúak, hogy éles fénycsóvát vetnek a nyelv legmélyébe, egyszerre tárják fel ellentmondásosságát és korlátlan lehetőségeit – ez bennük az ünnepi. Mert hol van az megírva, hogy fokozni csak melléknevet lehet (*ego sum ipsissimus*: a legénebb én vagyok)? Miért lenne tilos személynevet időhatározónak nézni? (SENEX: *O Saturio, opportune advenis mihi!* SATURIO: ...*essurio venio, non advenio saturio* – „ÖREG: Saturio! Te vagy? Be jókor érkezel! ÉLŐSDI: Elsikkasztod a szó felét illetlenül, mert nem jókor, de jó-korgáskor érkezem”). Vagy miért ne lehetne névszót igeiként ragozni? (*Licet?... Iuppiter te infe-licet [<infelix] cum tua licentia*). Miért korlátozná bármi az elvont képzők alkalmazási körét (*apsumedo: felzabálás*)? És egyáltalán, miért nem jelentik a szavak azt, amit *tényleg* jelentenek? Például, ha egyszer az *assiduo* a *sedeo*-ból ered (‘ülök’), miért azt jelenti, hogy ‘mindig’? Hát *a fiestán* ne így legyen! Tecum esse volo *assiduo*, „mindig veled akarok lenni” – hízeleg az örömlány, de szeretője, az ünnepi jelentéstan jogán, így érti: ‘melletted *ülve*’, és tiltakozik: *Accubuo* mavelim, „Jobb szeretném, ha mellettem *fekünnél*”. Saját szótár, saját alaktan, saját kapcsolási szabályok: ezért lehet ezt az ünnepi idiómát valóban *nyelvenek* mondani.

Ennyit az ünnep szereplőinek közös nyelvi magatartásjegyeiről. Az élősd azzal teszi hozzá mindehhez a maga *sajátos* többletét, hogy az étel bősége utáni vágya szavak bőségében árad ki. Ha ebédről van szó, beszédének magasztossága a triumphusi táblakéval verseng, zsúfolva túlzásokkal, klimaxokkal, hiperbolákkal. A szó önnön anyagával, hangtestével, ősi mágikus felidéző erejével hat, anyagisága visszaveszi az elsőséget fogalmi tartalma felett. A paraziták (és szakácsok) ajkán életre kelnek, megszólalnak az ételek, a szó a lehető legérzékesebben, hanggal, ritmussal, alliterációk, összecsengések, figura etymologicák, szójátékok tömkelegével idézi ízüket, illatukat. „*Ártás a mártás, hogyha benne sír a zsír*”: mi ez, ha nem teremtő, performatív szó?

Beszédével az élődsi maga hozza létezésbe – bőkezű patrónus híján – és tálalja fel magának az illető mártást annak egész fizikai állagával. Szép ez a nyelv, szárnyalóan költői, és épp profánul konyhai mivoltában az. Az étel nem *tárgya* a költeménynek: az étel – maga *a* költemény.

IRODALOM

- G. Petrone, *Morale e antimorale nelle commedie di Plauto. Ricerche sullo Stichus*, Palermo, 1978.
- A. López Fonseca, „»Stichus«. Una comedia sin trama ni composición dramática?": A. Alval Ezquerro – F. García Jurado (szerk.), *Actas del X. congreso español de estudios clásicos 2.*, Madrid, 2001, 423–30.
- M. Bettini, „I Witz di Gelasimus: clichés, modelli culturali, pragmatica dell'umorismo": C. Questa – R. Raffaelli (szerk.), *Due seminari plautini. La tradizione del testo I. I modelli*, Urbino, 2002, 227–49.
- J. R. Bravo Díaz, „La ordenación del banquete en las comedias plautinas": A. Alval Ezquerro – F. García Jurado (szerk.), *Actas del X. congreso español de estudios clásicos 2.*, Madrid, 2001, 305–12.
- G. Guastella, „I monologhi di ingresso dei parassiti: Plauto e modelli": C. Questa – R. Raffaelli (szerk.), *Due seminari plautini. La tradizione del testo I. I modelli*, Urbino, 2002, 155–98.
- E. I. Tylawsky, *Saturio's inheritance: the Greek ancestry of the Roman comic parasite*, Frankfurt/M., 2002.
- L. Benz, „Mimica convivia und das Sklavenbankett im plautinischen »Persa«": S. Faller (szerk.), *Studien zu Plautus' Persa*, Tübingen, 2001, 209–53.
- R. M. Danese, „Alta cucina e cibo »mortuale«: la polemica culinaria nello »Pseudolus«: un problema socio-poetico" [*Pseud.* 790–904]: *RAL* 9a 8(3) (1997) 499–533.
- H. Happ, „Die lateinische Umgangspache und die Kunstsprache des Plautus": *Glotta* 45 (1967) 60–104.
- D. C. Earl, „Political terminology in Plautus": *Historia* 9 (1960) 235–43.

öregből ifjúvá a hír szerint, ahogy most téged én.
(*kergeti*)

BALLIO
Méregkeverő lennél tehát?

SZAKÁCS
De sőt, Polluxra! az emberiség nemtője!

BALLIO
Úgy?!

Plautus: *Pseudolus* 810 skk.

ERGASILUS parasitus
Istenek!
Hogy fogom keresztüldöfni a disznók dagadt nyakát!
Mily siralom várja a sonkát, a szalonnát mily szaggatás!
Hogy pusztul a pascal, hogyan omlik szét az oldalas,
a hentes mind holtra fárad, a mészáros megszakad!
Mindent nem sorolhatok fel, mit magába hív e has!
Meyyek, hogy vésztorvényszéket üljek a töpörtyűk felett,
s a sonkákat megsegítsem, kik ártatlan függenek.

Plautus: *Foglyok* 901–908.

SATURIO PARASITUS SZENTENCIÁI

Ez bölcs beszéd!
A pástétom nem jó nyersen, csak zsírosan,
és mit sem ér a mártás, hogyha nem sűrű,
ha ritka: satnya, és ha áttetsző: silány;
ártás a mártás, hogyha benne sír a zsír,
nem víg, ha híg, nem hasba, csak hólyagba hull. [...]

Egyék a halandó jókor reggel, így való.
Ha valamilyen jó korán
kezdesz meg, hát egész nap jól is folytatod. [...]

Élhetetlen élődsi, kinek pénze van
otthon. Hisz elfoghatja a vágy hirtelen,
hogy a sajátjából csapjon jó lakomát.
Az élődsi cinikus bölcselő legyen:
tartson magának korsót, sarut, vakarót,
köpenyt meg erszényt s abban egy csöpp készletet,
hogy otthon éppen legyen miből élnie

Plautus: *A perzsa* 93 skk.

(A szövegeket Devecseri Gábor fordításában idézzük, kivéve a *Pseudolus*-részleteket; ezek a szerző fordításai.)